

Erich Fromm

Umijeće ljubavi

Preveo
Hrvoje Lisinski

naprijed

ZAGREB 1985

Uredili

Željko Falout i Gvozden Flego

I Je li ljubav umijeće?

Tko ništa ne zna, ništa ne voli. Tko ne umije ništa, ne razumije ništa. Tko ništa ne razumije, bezvrijedan je. Ali onaj tko poima, taj i voli, zapaža, vidi... Više se voli ono o čemu se više zna... Tko god zamišlja da svačemu voće sazrijeva u isto vrijeme kad i jagode, ne zna ništa o grožđu.

PARACELSUS

Je li ljubav umijeće? Ako jest, ona zahtijeva znanje i trud. Ili je ljubav ugodno osjećanje koje se rađa slučajno, nešto što čovjeka »obuzme« ako ima sreću? Ova mala knjiga se zasniva na prvoj pretpostavci, dok danas većina ljudi nesumnjivo vjeruje u drugu.

Činjenica je da ljudi ne smatraju ljubav nevažnom. Oni su gladni ljubavi: iako gledaju bezbroj filmova o sretnim i nesretnim ljubavima, iako slušaju stotine tričavih pjesama o ljubavi — ipak će jedva itko pomisliti da bi ista trebalo naučiti o ljubavi.

To se čudno stanovište zasniva na više pretpostavki koje, ili pojedinačno ili kombinirano, teže da ga podrže. Većina ljudi shvaća problem ljubavi ponajprije kao problem kako *biti ljubljena* a tek onda kao problem *voljenja*, kao problem nečije sposobnosti da voli. Zato je za njih problem: kako biti ljubljen, kako biti vrijedan ljubavi. U težnji za tim ciljem oni slijede nekoliko putova. Jednim se naročito služe muškarci, a to je put koji im obećava uspjeh, moć i bogatstvo, koliko socijalna granica nečije pozicije dopušta. Drugi su put osobito izabrale žene, one se trude da budu privlačne, nježući tijelo, uređujući odjeću itd. Ostali se načini postizavanja privlačnosti, koje usvajaju i muškarci i žene, sastoje u razvijanju ugodnih manira, zanimljive konverzacije, u skromnosti, dobronamjernosti, u nastojanju da se bude od koristi. Mnogi od načina da postanemo vrijedni ljubavi isti su kao i načini kojima postizavamo uspjehe: »zadobiti prijatelje i utjecajne ljude«. Zapravo, ono što većina

ljudi u našoj kulturi podrazumijeva pod — biti vrijedan ljubavi — u suštini znači »biti popularan« i »imati sex-appeal«.

Pošto smo usvojili stanovište da se nema što učiti o ljubavi, druga premisa je pretpostavka da je problem ljubavi problem objekta, a ne problem *spособnosti*. Ljudi vjeruju da je *voljeti* lako, ali je teško naći pravi *objekt* ljubavi, ili pravu osobu koja bi nas voljela. Za to stanovište postoji više razloga čije porijeklo moramo tražiti u samom razviku modernog društva. Jedan je razlog velika promjena u izboru »objekta ljubavi« koja se zbilja u dvadesetom stoljeću. U viktorijansko doba, kao i u mnogim tradicionalnim kulturama, ljubav većinom nije bila spontano lično iskustvo koje je moglo dovesti do braka. Naprotiv, brak je bio ugovaran prema konvenciji — ili između porodica partnera, ili pomoću bračnog pregovarača, ili bez takvih posrednika. Brak je sklapan iz socijalnih motiva, a pretpostavljalo se da će se ljubav razviti pošto je brak već sklopljen. U posljednjih nekoliko generacija ideja romantične ljubavi je postala gotovo univerzalna na Zapadu. U Sjedinjenim Državama, mada obzirni konvencionalne prirode nisu potpuno odsutni, ljudi u velikoj mjeri traže »romantičnu ljubav«, ličnu doživljaj ljubavi, koji ih zatim treba dovesti do braka. Ta nova ideja slobode u ljubavi morala je znatno uvećati važnost *objekta* nasuprot važnosti *funkcije*.

S tim je faktorom usko vezana i druga karakteristična osobina suvremene kulture. Čitava se naša kultura zasniva na apetitu za kupovanjem, na ideji uzajamno korisne razmjene. Sreća suvremenog čovjeka sastoji se u zadovoljstvu što mu ga pruža gledanje izloga i kupovanje svega onoga što on sebi može priuštiti da kupi, bilo za gotovinu, bilo na otplatu. On (ili ona) promatra ljude na sličan način. Za muškarca je privlačna djevojka, a za ženu privlačan muškarac, nagrađa koju traže. »Privlačan« obično znači zgodan omot osobina koje su popularne i tražene na tržištu perso-

nalnosti. Ono što specifično čini ličnost privlačnom ovisi o modi vremena, u fizičkom kao i duhovnom smislu. Dvadesetih godina bila je privlačna djevojka koja puši i pije, koja je neuglađena i izazovna; danas moda više zahtijeva privrženost domu i povučенost. Pri kraju devetnaestog i na početku ovog stoljeća muškarac je morao biti agresivan i ambiciozan — danas mora biti društven i tolerantan, kako bi imao privlačan »omot«. Na svaki način, čovjek se zaljubljuje u partnera takvih ljudskih kvaliteta kakve su dostupne njegovoj vlastitoj mogućnosti razmjenjivanja. Spreman sam, dakle, za pogađanje: predmet mora biti poželjan sa stano- višta njegove socijalne vrijednosti, a u isto vrijeme mora me željeti uzimajući u obzir sve moje otvorene i prikrivene osobine i mogućnosti. Tako se dvije osobe zaljubljuju kad osjećaju da su našle najbolji rasporedi predmet na tržištu, uvažavajući ograničenja vlastitih prometnih vrijednosti. Kao i pri kupovanju nekretnina, često prikrivene mogućnosti, koje se mogu razviti, igraju znatnu ulogu u tom pogađanju. Ne bi nas trebalo iznenaditi da u društvu, u kojem tržišna orijentacija prevladava i u kojem je materijalni uspjeh vrhunska vrijednost, i ljudski ljubavni odnosi slijede obrazac razmjene koji vlada na tržištu roba i radne snage.

Treća greška koja vodi do pretpostavke da nema ničega što treba učiti o ljubavi leži u zbrci između početnog doživljaja »zaljubljivanja« i trajnog stanja »ljubavi« ili, bolje rečeno, »ostajanja« u ljubavi. Ako dvoje ljudi koji su bili stranci, kao što svi mi jesmo, iznenada dopuste da se zid između njih sruši, osjete bliskost, sjedinjenost, taj trenutak sjedinjenja jedan je od najblaženijih, najzabudljivijih doživljaja u životu. Taj doživljaj je još krasniji i čudniji za osobe koje su bile osamljene, izolirane, neljubljene. To čudo iznenadne intimnosti često je olakšano ako je sporenjeno sa seksualnom privlačnošću i zadovoljenjem, ili njima potaknuto. Međutim, ta vrsta ljubavi nije po samoj svojoj prirodi trajna. Dva se bića dobro upoznaju, njihova in-

timnost gubi sve više svoj čudesni karakter, dok njihov antagonizam, njihovo razočaranje i uzajamna dosada ne ubijaju i ono što je još preostalo od prvotnog uzbuđenja. Ipak, oni to sve ne znaju na početku: zapravo, oni uzimaju intenzitet zanesenosti, ono »ludovanje« jednoga za drugim, kao dokaz intenziteta njihove ljubavi, dok to može svjedočiti samo o stupnju njihove prijašnje osamljenosti.

To stanovište — da ništa nije lakše nego ljubiti — ostalo je i dalje pretežno shvaćanje o ljubavi unatoč obilnim dokazima o suprotnom. Nema gotovo nijedne aktivnosti, ili pothvata, koji, kao ljubav, započinju s tako velikim nadama i očekivanjima, a koji se ipak tako redovito izjavljaju. Kad bi to bio slučaj s bilo kojom drugom aktivnošću, ljudi bi bili radoznali koji su razlozi tom neuspjehu i što bi čovjek mogao uraditi da to poboljša — ili bi se naprosto odrekli svakog nastojanja. Budući da je to drugo nemoguće kad se radi o ljubavi, čini se da postoji samo jedan način da se prevlada neuspjeh u ljubavi — da se istražuje razlozi tom neuspjehu i da se nastavi s proučavanjem smisla ljubavi.

Prvi korak u tom nastojanju je spoznaja da ljubav predstavlja umijeće, baš kao što je život umijeće; ako želimo saznati kako se ljubi, moramo i dalje nastojati u istom smislu kao što to moramo činiti kad želimo svladati bilo koje drugo umijeće, recimo muziku, slikarstvo, drvodjelstvo, umijeće medicine, ili inženjerstvo.

Koji su nužni stupnjevi u ovladavanju bilo kojim umijećem?

Proces ovladavanja umijećem može se prikladno podijeliti na dva dijela: jedno, ovladavanje teorijom, i drugo, ovladavanje praksom. Ako želim ovladati umijećem medicine, moram prvo poznavati činjenice o ljudskom tijelu i o različitim bolestima. Kad imam sve to teorijsko znanje, nisam ni kako mjerodavan u ocjeni umijeća medicine. Postat ću majstor tog umijeća istom poslije velike prakse, dok se rezul-

tati mojega teorijskog znanja i moje prakse ne stope u jedno — u moju intuiciju, tu suštinu majstorstva u svakom umijeću. Ali, i pored svladavanja teorije i prakse, postoji i treći faktor nužan da netko postane majstor u bilo kojem umijeću — ovladavanje umijećem mora biti naš najviši cilj. Ništa nam u životu ne smije biti važnije od tog umijeća. To vrijedi za glazbu, medicinu, drvodjelstvo — a i za ljubav. I možda ovdje leži odgovor na pitanje zašto ljudi u našem društvu tako rijetko pokušavaju savladati to umijeće, čak usprkos svojim očitim neuspjesima. Unatoč duboko ukorijenjenoj žudnji za ljubavlju, gotovo se sve drugo smatra važnijim od ljubavi: uspjeh, prestiž, novac, vlast — gotovo svu svoju energiju upotrebljavamo da saznamo kako da postignemo te ciljeve, a vrlo se malo trudimo da ovladamo umijećem ljubavi.

Zar se samo ono smatra vrijednim truda čime se može steći novac, prestiž, a ljubav, koja koristi »samo« duši, ali je nekorisna u modernom smislu, predstavlja luksuz na koji nemamo pravo trošiti mnogo energije? Kako bilo da bilo, mi ćemo dalje razmatrati umijeće ljubavi u smislu prijašnje razdiobe: prvo ću razmatrati teoriju ljubavi — a to će obuhvatiti veći dio knjige, i zatim ću razmatrati ljubavnu praksu — tek onoliko koliko se može reći o praksi na ovom kao i na bilo kojem drugom području.

prekrasno je opisan u knjizi o Joni. Bog je rekao Joni da ide u Ninivu kako bi opomenuo njezine stanovnike da će biti kažnjeni ako ne poprave svoje grešne običaje. Jona bježi od svoga zadatka jer se boji da će se ljudi u Ninivi pokajati, i da će im bog oprostiti. On je čovjek s jakim osjećajem za red i zakon, ali bez ljubavi. Međutim, pri svom pokušaju da se spasi bijegom, nađe se u trbuhu kita, što simbolizira stanje izolacije i utamničenja u koje ga je uveo kao nedostatak ljubavi i solidarnosti. Bog ga spašava i on odlazi u Ninivu. Propovijeda stanovnicima onako kako mu je bog rekao i događa se upravo ono čega se bojao. Ljudi Ninive se kaju, popravljaju svoje ponašanje i bog im prašta, odlučivši da ne razori grad. Jona je jako ljutit i razočaran; on je želio da se izvrši »pravda«, a ne milost. Na pokon on nalazi neku utjehu u sjeni drveta koje je bog potaknuo da naraste kako bi Jonu zaštitilo od sunca. Ali kad bog sasuši drvo, Jona je potišten i ljutito se žali bogu. Bog odgovara: »Tebi je žao tikve oko koje se nisi trudio, niti si je gajio, već što u jednu noć izraste, to u drugu propadne. A zar ne treba da ja žalim Ninivu, veliki grad u kojem ima više od stotinu i dvadeset tisuća ljudi, koji još ne znaju koja im je desna, a koja lijeva ruka, i mnogo stoke?« Božji odgovor Joni mora se shvatiti simbolički. Bog objašnjava Joni da je suština ljubavi »truditi se« oko nečega i »pomoći nečemu da raste«, da su ljubav i trud nerazdvojni. Čovjek voli ono oko čega se trudi i trudi se oko onoga što voli.

Briga i zainteresiranost sadrže u sebi još jedan aspekt ljubavi: *odgovornost*. Danas se riječ odgovornost često upotrebljava u značenju dužnosti, nečega što je čovjeku nametnuto izvana. Ali odgovornost, u svom pravom značenju, potpuno je dobrovoljan čin; ona je moj odgovor na potrebe, izražene ili neizražene, drugog ljudskog bića. Biti »odgovoran« znači biti sposoban i spreman »odgovarati«. Jona se nije osjećao odgovornim za stanovnike Ninive. On bi,

poput Kaina, mogao pitati: »Jesam li ja čuvar svoga brata?« Onaj tko voli osjećati se odgovornim. Život njegova brata nije samo bratova briga, već i njegova vlastita. On se osjećao odgovornim za svoje bližnje, kao što se osjećao odgovornim za sama sebe. Ta odgovornost, u slučaju majke i njezina djeteta, odnosi se pretežno na brigu za fizičke potrebe. U ljubavi među odraslim osobama ona se pretežno odnosi na psihičke potrebe druge osobe.

Odgovornost bi se mogla lako izroditi u dominaciju i želju za posjedovanjem kad ne bi postojala i treća komponenta ljubavi: respekt. Respekt nije strah ni strahopoštovanje, on označava, u skladu s korijenom riječi (*respicere* = gledati), sposobnost da osobu vidimo onakvu kakva jest, da smo svjesni njezine jedinstvene individualnosti. Respekt znači brigu da bi druga osoba rasla i razvijala se onakvom kakva jest. Stoga respekt označava odsutnost izrabljivanja. Želim da ljubljena osoba raste i da se razvija radi sebe same, i na svoj vlastiti način, a ne da bi mene služila. Ako ljubim drugu osobu, ja se osjećam istovjetan s njim, ili s njom, ali s njim onakvim kakav on jest, a ne s onakvim kakav bi meni odgovarao kao objekt-moga-iskorištavanja. Jasnije je da je respekt moguć samo ako sam ja postigao nezavisnost, ako ja mogu stajati i hodati bez štaka, a da ne moram vladati bilo kim ili izrabljivati bilo koga drugoga. Respekt postoji samo na osnovi slobode: »l'amour est l'enfant de la liberté«, kao što stara francuska pjesma kaže. Ljubav je dijete slobode, a nikada dijete dominacije.

Ne možemo respektirati neku osobu ako je ne poznajemo; briga i odgovornost bile bi sljepice kad ih ne bi vodilo poznavanje. Poznavanje bi bilo prazno kad ne bi bilo motivirano brigom. Postoje mnogi slojevi poznavanja; poznavanje koje je aspekt ljubavi ne zaustavlja se na periferiji, već prodire do srži. Ono je moguće samo ako uspijevam nadati brigu za sebe i vidjeti drugu osobu na njezin vlastiti način. Mogu znati, na primjer, da je osoba ljutita, čak ako

to i ne pokazuje otvoreno. Ali, ja je mogu poznavati i dublje: tada ću znati da je tjeskobna i zabrinuta, da osjeća osamljenost i krivnju. Tada ću znati da je njezina ljudnja samo manifestacija nečeg dubljeg i vidjet ću je kao nemirnu i zbunjenu, to jest kao osobu koja pati, a ne kao ljudsku osobu.

Poznavanje ima još jednu, i još osnovniju vezu s problemom ljubavi. Osnovna potreba da se sjedinimo s drugom osobom kako bismo prevladali zatvor vlastite odvojenosti usko je vezana s drugom specifično ljudskom željom, sa željom da spoznamo »tajnu čovjeka«. Dok je život u svojem pukom biološkom vidu čudesan i tajnovit, čovjek je u svojem ljudskom vidu nedokučiva tajna sam sebi — i svom bližnjemu... Mi poznajemo sebe a ipak, čak i uza sav napor koji bismo mogli poduzeti, ne poznajemo sami sebe. Mi poznajemo svoga bližnjega, a ipak ga ne poznajemo, jer mi nismo stvar, a niti naš bližnji. Što dalje sežemo u dubinu svoga bića, ili čijeg drugog bića, to više nam cilj poznavanja izmiče. Pa ipak, ne možemo a da ne želimo prodrijeti u tajnu čovjekove duše, u najintimniji nukleus koji je »on«.

Postoji put, i to vratoloman, da saznamo tu tajnu: to je put potpune moći nad drugom osobom, moći koja je prisiljava da čini ono što mi želimo, da osjeća, da misli ono što mi želimo, moći koja je preoblikuje do stvari, naše stvari, posjeda. Krajnji stupanj te težnje za poznavanjem leži u ekstremima sadizma, u želji i sposobnosti da nametnemo ljudskom biću patnju, dakle u želji da ga mučimo, da ga prisilimo da u patnji oda svoju tajnu. U toj žudnji za prodiranjem u čovjekovu tajnu, njegovu a stoga i našu vlastitu, leži bitna motivacija dubine i intenziteta okrutnosti i destruktivnosti. Tu je ideju na veoma jezgrovit način izrazio Isak Babelj. On navodi riječi prijatelja oficira u ruskom građanskom ratu, koji je upravo svog bivšeg gospodara prebio nasmrtno, kako kaže: »Ubijanjem — reći ću to ovako — ubijanjem se vi samo otarasite momka... Ubijanjem nika-

da ne dosežete dušu, nikada ne dosežete mjesto gdje se ona nalazi u čovjeku i kako se pokazuje. Ali ja nikada ne štedim truda i više sam nego jednom gazio neprijatelja duže od jednog sata. Vi shvaćate, želim da osjetim što život uistinu predstavlja, kako izgleda pod našim nogama⁶. Kod djece često sasvim otvoreno uočavamo taj put do saznanja. Dijete nešto rastavi ili razbije kako bi predmet upoznao, ili rasiječe životinju, ili okrutno otkida krila leptiru kako bi ga upoznao, kako bi iznudilo njegovu tajnu. Sama okrutnost je motivirana nečim dubljim: željom da se otkrije tajna stvari i života.

Drugi put do otkrivanja »taine« je ljubav. Ljubav je aktivno prodiranje u drugu osobu, pri čemu je moja želja da upoznam zadovoljena sjedinjenjem. U činu spajanja spoznajem vas, spoznajem sebe, spoznajem svakoga — i ništa — »ne znam«. Spoznajem na jedini način na koji je moguće čovjeku spoznati nešto živo — doživljajem jedinstva — a nikakvom spoznajom koju nam može dati naša misao. Sadržaj je motiviran željom da sazna tajnu, pa ipak ostajem nezalica kao što sam bio i prije. Rastrgao sam drugo biće, ud po ud, pa ipak sam učinio samo to da sam ga uništio. Ljubav je jedini način spoznavanja, koje u činu sjedinjenja odgovara na moje pitanje. U činu ljubavi, u davanju sebe, u činu prodiranja u drugu osobu pronalazim sebe, otkrivam sebe, otkrivam naš oboje, otkrivam čovjeka.

Čeznja da spoznamo sebe i svog bližnjeg izražena je u natpisu u Delphima »Spoznaj samoga sebe«. To je glavni poticaj svake psihologije. Ali, ako želimo da upoznamo čitavog čovjeka, njegovu najintimniju tajnu, ta želja se ne može nikada ispuniti uobičajenim misaonim spoznavanjem. Čak i kad bismo znali i tisuću puta više o sebi samima, nikada ne bismo dosegli dno. Još bismo uvijek ostali sami sebi enigma, kao što bi nam naš bližnji ostao enigma. Jedini put potpunog spoznavanja naći ćemo u činu ljubavi: taj čin nadilazi misao, on nadilazi riječi. On je smiono uranjanje

u doživljaj sjedinjenja. Međutim, misaono znanje, to jest psi-hološko znanje nužan je uvjet za potpuno spoznavanje, u činu ljubavi. Ja moram poznavati drugoga i sebe objektivno, da bih mogao vidjeti realno, ili bolje, da bih prevladao ilu-zije, iracionalno iskrivljenu sliku koju imam o njemu. Jedi-no ako neko ljudsko biće poznajem objektivno, mogu ga spoznati u njegovoj osnovnoj suštini — u aktu ljubavi.

Problem upoznavanja čovjeka paralelan je s religijskim problemom spoznaje boga. U konvencionalnoj zapadnoj teo-logiji pokušava se spoznati boga posredstvom misli, tvrdnja-ma o bogu. Prepostavlja se da boga možemo spoznati mi-saono. U misticizmu, koji je konzekventan rezultat monoteiz-ma (kao što ću pokušati pokazati kasnije) odbačen je poku-šaj da se boga spozna posredstvom misli i zamijenjen je doživljajem jedinstva s bogom, u kojem više nema mjesta — ni potrebe — da se zna o bogu.

Doživljaj sjedinjenja s čovjekom ili, religijski izraženo, s bogom, nije nikako iracionalan. Naprotiv, on je, kao što je Albert Schweitzer istaknuo, posljedica racionalizma, nje-gova najsmionija i najradikalnija konzekvencija. On se za-sniiva na našem poznavanju osnovnih, a ne sporednih ogra-ničenja naše spoznaje. Zna se da nikada nećemo »pojmiti«
tajnu čovjeka i svijeta, ali da ih ipak u činu ljubavi možemo saznati. Psihologija kao znanost ima svoja ograničenja, i kao što je logična konzekvencija teologije misticizam, tako je krajnja posljedica psihologije — ljubav.

Briga, odgovornost, respekt i poznavanje međusobno su zavisni. Oni predstavljaju sindrom stanovišta koja se mogu naći kod zrele osobe, to jest kod osobe koja razvija vlas-tite snage produktivno, koja želi imati jedino ono za što se trudila, koja je odbacila narcisoidne snove sveznanja i svemoći, koja se dovinula do poniznosti što se zasniva na unutarnjoj snazi, koju jedino može pružiti istinska produk-tivna djelatnost.

Dosad sam govorio o ljubavi kao o prevladavanju ljudske odvojenosti, kao o ispunjenju čežnje za sjedinjenjem. Ali, iznad univerzalne, egzistencijalne potrebe za sjedinjenjem diže se još specifičnija biološka potreba: želja za sjedinje-njem muškog i ženskog spola. Ideja te polarizacije najna-padnije je izražena u mitu da su muškarac i žena prvobitno bili jedno, da su bili raspolovljeni i otada je svaki mužjak tragao za izgubljenim ženskim dijelom kako bi se nanovo ujedinio s njime. (Ista ideja prvobitnog jedinstva spolova sadržana je i u Biblijskoj priči o Evi koja je načinjena od Adamova rebra, iako se u toj priči, u skladu s patrijarhal-nim duhom, ženu smatra podređenom muškarcu). Smisao mita je sasvim jasan. Spolna polarizacija tjera čovjeka da traži sjedinjenje na specifičan način — sjedinjenje s drugim spolom. Polarnost između muškog i ženskog principa tako-đer postoji *unutar* svakog muškarca i svake žene. Upravo kao što fiziološki i muškarac i žena imaju i hormone suprot-nog spola, tako su oni biseksualni i u psihološkom smislu. Oni nose u sebi princip primanja i princip prodiranja, prin-cip materijalni i duhovni. Muškarac — i žena — nalazi sje-dinjenje u sebi jedino u sjedinjenju svoje ženske i muške polarnosti. Ta polarnost je osnova svekolikog stvaralaštva.

Muško-ženska polarnost također je osnova interpersonalne kreativnosti. To se biološki očituje u činjenici da je sjedinje-nje sperme i jajčaca osnova budućeg čovjeka. Ali i u posve duhovnoj domeni to nije drugačije: u ljubavi muškarca i žene svaki se od njih ponovo rađa. (Homoseksualna devija-cija je neuspjeh da se postigne to polarizirano sjedinjenje i zato homoseksualac pati zbog nikad neprevladane odvoje-nosti, zbog neuspjeha što ga, međutim, dijeli s prosječnim heteroseksualcem koji ne može voljeti).

Ista polarnost muškog i ženskog principa postoji i u pri-rodu: ne samo kod životinja i bilja. Što je očito, već i u polarnosti dviju fundamentalnih funkcija — funkcije pri-manja i prodiranja. To je polarnost zemlje i kiše, rijeke i

dira sebe u djetetu, njezina ljubav za njega daje njezinu životu smisao i značenje. (U samoj nesposobnosti muškarca da zadovolji svoju potrebu za transcendencijom u rađanju nalazi se za njega poticaj da sebe transcendira stvarajući svijet stvari i ideja).

Ali dijete mora rasti. Ono se mora osloboditi majčine utrobe, majčinih grudi; ono mora najzad postati potpuno ljudsko biće. Sama bit majčinske ljubavi je briga za djetinji rast, a to znači da ona mora željeti da se dijete odvoji od nje. To je osnovna razlika između majčinske i erotske ljubavi. U erotskoj ljubavi dvoje ljudi koji su bili razdvojeni postaju jedno. U majčinskoj se ljubavi dvoje ljudi koji su bili jedno odvajaju. Majka mora ne samo tolerirati, već mora željeti i potpomagati djetetovo odvajanje. Tek u toj fazi majčinska ljubav postaje tako težak zadatak da zahtijeva ne sebičnost, sposobnost da se dađe sve, a da se ne želi ništa osim sreće ljubljenog djeteta. Upravo u toj fazi mnoge majke ne uspijevaju u svom zadatku majčinske ljubavi. Žena narcističkih sklonosti, željna dominacije i posjedovanja, može »voljeti« dok je dijete maleno. Samo žena stvarno sposobna za ljubav, žena koja je sretnija kad daje nego kad uzima, koja stoji čvrsto na vlastitim nogama, može voljeti kad se dijete nalazi u procesu odvajanja.

Majčinska ljubav za dijete koje raste, ljubav koja ne želi ništa za sebe, možda je najteži oblik ljubavi koji treba postići, i utoliko je varljivija što majka s velikom lakoćom može voljeti svoje dijete. Ali upravo zbog te teškoće žena može istinski voljeti kao majka jedino ako uopće može voljeti, ako može voljeti svoga muža, drugu djecu, strance, sva ljudska bića. Žena koja nije sposobna za ljubav u tom smislu može biti nježna majka dok je dijete malo, ali ona ne može biti majka koja voli, što dokazuje voljnošću da podnese odvajanje — i da čak i nakon odvajanja i dalje voli.

Erotska ljubav

Bratska ljubav je ljubav između jednakih, majčinska ljubav je ljubav prema bespomoćnom. Ma koliko da su međusobno različite, zajedničko im je da po samoj svojoj prirodi nisu ograničene na jednu osobu. Volim li svoga brata, volim svu svoju braću; volim li svoje dijete, volim svu svoju djecu. Čak i više od toga, volim svu djecu, sve kojima je potrebna moja pomoć. Suprotna tim tipovima ljubavi je *erotska ljubav*; ona je žudnja za potpunim stapanjem, za sjedinjenjem s drugom osobom. Ona je po samoj svojoj prirodi isključiva, i nije općenita. Ona je također, možda, najvarljiviji oblik ljubavi koji postoji.

Ona se, ponajprije, često brka s eksplozivnim doživljajem »zajubljlivanja«, s iznenadnim iščezavanjem prepreka koje su do tog trenutka postojale između dvoje stranaca. Ali, kao što sam prije istakao, taj doživljaj iznenadne intimnosti po samoj je svojoj prirodi kratkotrajan. Kad je stranac postao intimno poznata osoba, ne postoje više prepreke koje bi trebalo prevladati, ni iznenadne bliskosti koje bi trebalo osvajati. »Ljubljena« je osoba postala isto tako poznata kao i ja sam sebi. Ili bi, možda, trebalo reći: isto tako malo poznata. Kad bismo dublje poznavali drugu osobu, kad bi čovjek mogao obuhvatiti beskrajnost njezine ličnosti — ne bismo drugu osobu nikada pravo upoznali — i čudo prevladavanja prepreka moglo bi se odvijati svaki dan iznova. Ali, mnogi ljudi brzo istraže i iscrpe vlastitu ličnost, kao i ličnosti drugih. Oni prvo ostvaruju intimnost posredstvom seksualnog dodira. Budući da doživljavaju odvojenost druge osobe najprije kao fizičku odvojenost, fizičko sjedinjenje znači prevladavanje odvojenosti.

Osim toga postoje drugi faktori koji za mnoge ljude znače prevladavanje odvojenosti. Govoriti o vlastitom intimnom životu, o vlastitim nadama i strepnjama, pokazati svoje be-

zazlene ili djetinjaste osobine, uspostaviti zajednički interes sa svijetom — sve se to shvaća kao prevladavanje odvojenosti. Čak pokazati svoju srdžbu, svoju mržnju ili potpuni nedostatak suzdržljivosti shvaća se kao intimnost, i to može objasniti izopačenu privlačnost koju oženjeni partneri često uzajamno osjećaju, jer se sebi pričinjavu intimni jedino kad su u krevetu, ili kada daju oduška uzajamnoj mržnji ili bijesu. Međutim, svi ti tipovi bliskosti tendiraju u toku vremena da se sve više smanje. Posljedica je da čovjek traži ljubav s drugom osobom, s novim strancem. I opet se strah preobražava u »intimnu« osobu, i opet je doživljaj zaljublivanja oćaravajući i snažan, i opet polako gubi snagu i završava željom za novim osvajanjem, novom ljubavlju — uvijek u iluziji da će nova ljubav biti drugačija od prijašnjih. Te iluzije znatno podstiče varljivi karakter seksualne želje.

Seksualna želja teži za stapanjem — a nije nikako samo seksualni apetit, oslobođenje od bolne napetosti. Međutim, seksualnu želju može isto tako podsticati tjeskoba osamljenosti, želja da se osvoji ili bude osvojen, taština, težnja da se povrijedi ili čak razori, kao što je može podsticati i ljubav. Čini se da se seksualna želja lako spaja sa svakom jačom emocijom i da je ona lako podstiče, a ljubav je samo jedna od tih emocija. Budući da većina ljudi seksualnu želju poistovjećuje s idejom ljubavi, oni se lako dadu zavesti na zaključak da se međusobno vole, ako se žele fizički. Ljubav može pobuditi želju za spolnim sjedinjenjem; u tom slučaju fizičkoj vezi nedostaje pohlepe, želje da se osvoji, ili da se bude osvojen, ona je pomiješana s nježnošću. Ako želja za fizičkim sjedinjenjem ne podstiče ljubav, ako erotska ljubav nije i bratska ljubav, ona vodi do sjedinjenja samo u orgijastičkom prolaznom smislu. Spolna privlačnost stvara za trenutak privid sjedinjenja, pa ipak to »sjedinenje« bez ljubavi ostavlja strance isto tako udaljenima kao što su bili i prije — katkada se stide jedan drugoga, ili se

čak mrže, jer privida nestane i oni osjete međusobnu otuđenost još izrazitije nego prije. Nježnost nije nikako, kao što je Freud vjerovao, sublimacija seksualne želje. Ona je direktni rezultat bratske ljubavi, i postoji u fizičkim kao i u nefizičkim oblicima ljubavi.

U erotskoj ljubavi postoji isključivost koja nedostaje bratskoj i majčinskoj ljubavi. Taj isključivi karakter erotske ljubavi zahtijeva izvjesno daljnje razmatranje. Često se isključivost erotske ljubavi pogrešno interpretira kao veza posjedovanja. Čovjek često nailazi na dvoje ljudi koji »se vole« a da ne osjećaju ljubav ni za koga drugoga. Zapravo, njihova je ljubav egotizam u dvoje (à deux); oni su dvoje ljudi koji se poistovjećuju i koji su riješili problem odvojenosti na taj način što su uveli jedan individuum na dvoje. Oni doživljavaju prevladavanje odvojenosti, a ipak, budući da su odvojeni od ostalog čovječanstva, oni ostaju odvojeni jedan od drugoga i otuđeni od samih sebe. Njihov je doživljaj sjedinjenja privid. Erotska ljubav je isključiva jedino u smislu da se mogu potpuno i snažno sjediniti samo s jednom osobom. Erotska ljubav isključuje ljubav prema drugima samo u smislu erotskog sjedinjenja, u smislu punog angažiranja u svim vidovima života — ali ne isključuje ljubav u smislu duboke bratske ljubavi.

Erotska ljubav, ako je doista ljubav, pretpostavlja jedno: da ljubim iz suštine svoga bića — i da doživljujem drugu osobu u suštini njegova ili njezina bića. U biti, sva su ljudska bića identična. Svi smo mi dio Jednog; mi smo Jedno. Ako je tome tako, ne bi smjelo biti važno koga volimo. Ljubav treba da bude suštinski čin volje, čin odluke da potpuno posvetim svoj život životu druge osobe. I zaista, taj se princip nalazi iza ideje nerazrješivosti braka, kao što je i iza mnogih oblika tradicionalnog braka u kojem se partneri nikada uzajamno ne izabiru, već su izabrani jedan za drugoga — a ipak se od njih očekuje da se uzajamno vole. U

suvremenoj zapadnoj kulturi ta se ideja pokazuje potpuno lažnom. Trebalo bi da ljubav bude rezultat spontane emocionalne reakcije, iznenadnog nadolaska neodoljiva osjećaja. Iz tog vida čovjek uočava jedino posebnosti dvaju pojedinaca obuzetih ljubavlju — a ne i činjenicu da su svi muškarci dio Adama i sve žene dio Eve. Tada čovjek ne uočava važni faktor erotske ljubavi — volju. Voljeti nekoga nije samo jako osjećanje — ono je odluka, sud, obećanje. Kad bi ljubav bila samo osjećaj, ne bi postojao razlog za obećanje da ćemo se voljeti zauvijek. Osjećaj se rađa i može da umre. Kako mogu prosuditi da će on postojati zauvijek ako moj čin ne uključuje prosuđivanje i odluku?

Uzimajući svaki taj vid u obzir, čovjek može doći do gladišta da je ljubav isključivo čin volje i angažiranja i da zato u osnovi nije važno o kakvim se osobama radi. Bilo da brak organiziraju drugi, ili je on rezultat individualnog izbora, jednom kad je on zaključen, čin volje će osigurati trajnost ljubavi. To gledište, čini se, zanemaruje paradoksalan karakter ljudske prirode i erotske ljubavi. Mi smo svi Jedno — a ipak svatko od nas je jedinstveno, neponovljivo biće. Isti se paradoks ponavlja u našim odnosima prema drugima. Ukoliko smo svi jedno, mi možemo voljeti na isti način svakoga, u smislu bratske ljubavi. Ali ukoliko smo svi mi također različiti, erotska ljubav zahtijeva izvjesne specifične, visoko individualne elemente koji postoje između nekih, ali ne i svih ljudi.

✱
Oba gledišta, dakle, i ono o erotskoj ljubavi kao potpuno individualnoj privlačnosti, jedinstvenoj između dviju specifičnih osoba, kao i ono da erotska ljubav nije ništa nego čin volje, istina su — ili, prikladnije rečeno, istinito nije ni jedno ni drugo. Zato je ideja o vezi koja se može lako razriješiti, ako nije uspješna, isto tako pogrešna kao i ideja da se ni u kojem slučaju ta veza ne smije razriješiti.

(d) Ljubav prema sebi¹³

Premda primjena ljubavi na različite objekte ne izaziva nikakav prigovor, veoma je rasprostranjeno uvjerenje da je voljeti druge vrlina, a voljeti sebe porok. Pretpostavlja se da u mjeri u kojoj volim sebe ne volim druge, da je ljubav prema sebi isto što i sebičnost. To gledište seže daleko u prošlost zapadnjačke misli. Calvin govori o ljubavi prema sebi kao o »kugic¹⁴«. Freud govori o ljubavi prema sebi u psihijatrijskim terminima, pa ipak, njegova je vrijednosna ocjena ista kao i Calvinova. Po njemu je ljubav prema sebi isto što i narcizam, okretanje libida prema samome sebi. Narcizam je najranija faza u ljudskom razviku, i osoba koja se u kasnijem životu vratila toj narcističkoj fazi nespособna je da voli; u ekstremnom slučaju ona je luda. Freud pretpostavlja da je ljubav manifestacija libida, i da je libido upravljen ili prema drugima, tj. ljubav; ili prema sebi, tj. narcizam. Ljubav i ljubav prema sebi se zato međusobno isključuju, i to u tom smislu da ukoliko više ima jedne, utoliko manje ima drugé. Ako je ljubav prema sebi porok, slijedi da je nesebičnost vrlina.

Postavlja se pitanje: podržava li psihološko promatranje tezu da postoji temeljno proturječje između ljubavi prema sebi i ljubavi za druge? Je li ljubav prema sebi isto što i sebičnost, ili su one suprotnosti? Štoviše, je li sebičnost suvremena čovjeka doista *briga za sebe* kao pojedinca, sa svim intelektualnim, emocionalnim i sjetilnim mogućnostima? Nije li »on« postao dodatak svoje socijalno-ekonomske uloge? *Je li njegova sebičnost identična s ljubavi prema sebi, ili je ona prouzrokovana baš njezinom odsutnošću.*

Prije nego počnemo razmatranje psihološkog aspekta sebičnosti i ljubavi prema sebi, moramo istaknuti logičnu pogrešnost shvaćanja da se ljubav prema drugima i ljubav prema sebi međusobno isključuju. Ako je vrlina voljeti svoga bližnjega kao ljudsko biće, mora biti vrlina — a ne porok —

voljeti sebe, jer sam ja također ljudsko biće. Ne postoji pojam čovjeka u koji ja sam nisam uključen. Doktrina koja proglašava takvu isključenost dokazuje svoju unutarnju proturječnost. Ideja izražena biblijskim riječima »ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe« implicira da poštivanje vlastitog integriteta i jedinstvenosti, razumijevanje vlastite ličnosti i ljubav prema njoj ne mogu biti odvojeni od razumijevanja druge ličnosti, poštivanja i ljubavi prema njoj. Ljubav za svoju vlastitu ličnost nerazdvojno je povezana s ljubavi za bilo koju drugu ličnost.

Sada smo stigli do osnovnih psiholoških premisa na kojima su izgrađeni zaključci našeg dokazivanja. Te su premise općenito ove: nisu samo drugi nego smo i mi sami »objekt« svojih osjećaja i shvaćanja; stavovi prema drugima i prema sebi, daleko od svakog proturječja, u osnovi su *povezani*. S obzirom na problem o kojem se raspravlja to znači: ljubav prema drugima i ljubav prema sebi nisu alternative. Naprotiv, stav ljubavi prema sebi bit će utvrđen kod svih onih koji su sposobni da vole druge. *Ljubav je, u principu, nedjeljiva ako se radi o vezi između »predmeta« i čovjekove vlastite ličnosti*. Istinska je ljubav izraz produktivnosti i ona implicira brigu, respekt, odgovornost i znanje. Ona nije »afekt« u smislu da je netko po nekome »aficiran«, već aktivno nastojanje za rastom i srećom voljene osobe, nastojanje ukorijenjeno u vlastitoj sposobnosti da se voli.

Voljeti nekoga je aktualizacija i koncentracija ljubavne moći. Temeljna afirmacija sadržana u ljubavi usmjerena je prema ljubljenoj osobi kao utjelovljenje bitno ljudskih osobina. Ljubav prema jednoj osobi implicira ljubav prema čovjeku uopće. Određena vrsta »podjele rada«, kako ju je nazvao William James, koja navodi čovjeka da voli svoju porodicu, ali je bez osjećaja za »stranca«, znak je temeljne nesposobnosti da se voli. Ljubav za čovjeka nije, kao što se često pretpostavlja, apstrakcija koja dolazi nakon ljubavi

za određenu osobu, već je ona njezina pretpostavka, premda se, genetski, ona stječe voljenjem određenih pojedinaca.

Iz toga slijedi da moja vlastita ličnost mora biti isto toliko objekt ljubavi kao i neka druga osoba. *Afirmacija čovjekova vlastita života, sreće, rasta, slobode, ukorijenjena je u čovjekovoj sposobnosti da voli*, to jest u brizi, respektu, odgovornosti i znanju. Ako je neki pojedinac sposoban da voli produktivno, on tada voli i sebe; ako on može da voli samo druge, tada ne može da voli uopće.

Ako su ljubav prema sebi i ljubav prema drugima u principu povezane, kako onda objašnjavamo sebičnost koja očito isključuje bilo kakvu istinsku brigu za druge? *Sebična osoba* ba za zainteresirana je jedino za sebe, želi svime obdariti samo sebe, ne osjeća nikakva užitka u davanju, nego jedino u uzimanju. Okolni svijet promatra jedino sa stanovišta koliko se može njime okoristiti; njoj nedostaje interes za potrebe drugih, kao i poštivanje njihova dostojanstva i integriteta. Ona ne može vidjeti nikoga osim sebe. Ona procjenjuje svaku osobu i svaku stvar prema njihovoj koristi za sebe. Ona je iz osnove nesposobna da voli. Ne dokazuje li to da su briga za druge i briga za sebe neizbježne alternative? To bi bilo tako kad bi sebičnost i ljubav prema sebi bile identične. Ali upravo je ta pretpostavka onaj pogrešan zaključak koji je doveo do tolikih neistinitih shvaćanja našeg problema. *Sebičnost i ljubav prema sebi nisu ništa identične, one su zapravo suprotnosti*. Sebična osoba ne voli sebe previše, nego premalo; zapravo, ona sebe mrzi. To po-manjkanje ljubavi i brige za sebe, što je samo jedan znak njezine neproduktivnosti, ostavlja je praznom i prikradenom. Ona je nužno nesretna i tjeskobno zabrinuta kako da od života ugrabi što više zadovoljstva, a sama osjećuje da to postigne. Njoj se čini da se brine i previše za sebe, a zapravo vrši samo neuspjeh pokušaj da prikrije i kompenzira svoj neuspjeh u vođenju brige za svoje istinsko ja. Freud drži da je sebična osoba narcisoidna, kao da je svoju ljubav od

drugih povukla i upravila je prema vlastitoj ličnosti. *Istina je da sebične osobe nisu sposobne da vole druge, ali one nisu sposobne ni da vole sebe.*

Lakše nam je razumjeti sebičnost ako je usporedimo s pretjeranom brigom za druge, kakvu, na primjer, nalazimo u previše brižne majke. Dok ona svjesno vjeruje da naročito voli svoje dijete, ona stvarno posjeduje duboko potisnuto neprijateljstvo prema objektu svoje brige. Ona nije odviše brižna zato što voli svoje dijete previše, već zato što mora kompenzirati svoj nedostatak sposobnosti da ga uopće voli.

Ta naša teorija sebičnosti rođena je iz psihoanalitičkog iskustva s neurotičnom »nesebičnošću«, tim simptomom neuroze što je promatran kod nemalog broja ljudi koji obično ne boluju baš od tog simptoma, nego od drugih, s njime povezanih, poput potištenosti, nesposobnosti za rad, neuspjeha u ljubavnim odnosima itd. Ne samo da se nesebičnost ne osjeća kao »simptom«, ona je često neka spasavalačka karakterna osobina kojom se takvi ljudi ponose. »Nesebična« osoba »ne želi za sebe«, ona živi »samo za druge« i ponosna je što sebe ne smatra važnom. Zbunjena je kad utvrdi da je usprkos svojoj nesebičnosti nesretna i da njezini odnosi prema bližnjima ne zadovoljavaju. Analiza pokazuje da njezina nesebičnost nije nešto odvojeno od ostalih simptoma, nego jedan od njih, zapravo od najvažnijih — da je ona paralizirana u svojoj sposobnosti da voli, ili da uživa bilo što; da je prožeta neprijateljstvom prema životu i da se iza fasade nesebičnosti skriva suptilna, ali zato ne manje intenzivna usmjerenost na sebe. Takva osoba može biti izliječena samo ako se i njezina nesebičnost interpretira kao simptom, zajedno s ostalim simptomima, kako bi se njezin nedostatak produktivnosti — što je korijen njezine nesebičnosti i ostalih smetnji — mogao ukloniti.

Karakter nesebičnosti postaje naročito jasan po svojem djelovanju na druge, a najčešće u našem društvu po učinu »nesebične« majke na njezinu djecu. Ona vjeruje da će

po njezinoj nesebičnosti njezina djeca osjetiti što to znači biti voljen i, zauzvrat, naučiti što znači voljeti. Učinak njezine nesebičnosti, međutim, uopće ne odgovara njezinim očekivanjima. Djeca ne pokazuju zadovoljstvo osoba koje su uvjereni da su voljene; ona su uznemirena, prenapregnuta, u strahu od majčina neodobravanja i u brizi da ne žive prema njezinim očekivanjima. Ona su obično obilježena majčinim skrivenim neprijateljstvom prema životu, koje ona više osjećaju nego što shvaćaju i, naposljetku, ono i njih same prožima. Sve u svemu, učinak »nesebične« majke nije mnogo drugačiji od učinka sebične. Zapravo, često je i gori, jer majčina nesebičnost sprečava djecu da je kritiziraju. Oni su dužni da je ne razočaraju; pod maskom vrline njih uče da preziru život. Ako netko ima priliku da prouči učinak majke s autentičnom ljubavlju prema sebi, taj će uvidjeti da nema ničega što će više pomoći djetetu u dobivanju iskustva o ljubavi, veselju i sreći, od ljubavi majke koja voli i sebe.

Te se ideje o ljubavi prema sebi ne mogu bolje sumirati nego citatom Meistera Eckharta: »Ako volite sebe, vi volite svakog drugog kao samoga sebe. Čim volite druge osobe manje nego sebe, vi nećete stvarno uspjeti da volite sebe, ali ako volite sve jednako, uključujući sebe, voljet ćete ih kao jednu osobu, a ta osoba je i bog i čovjek. Tako je on velika i pravedna osoba koja, voleći sebe, voli jednako i sve druge.«¹⁵

č) Ljubav prema bogu

Gore smo utvrdili da se osnova naše potrebe za ljubavlju nalazi u doživljaju odvojenosti i potrebe, koja iz nje proizlazi, da se tjeskoba odvojenosti prevlada pomoću doživljaja sjedinjenja. Religijska forma ljubavi, ona koja se naziva ljubav prema bogu, nije, psihološki govoreći, drugačija. Ona niče iz potrebe da se prevlada odvojenost i postigne sjedi-